

ЮСТИНИЯНОВОТО ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО. ЦЪРКВАТА „СВ. СОФИЯ“ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА СТОЛИЦА

УВОД

Един от най-значителните етапи в Българското Средновековие, важен както за обществено-икономическото развитие, така и за създаването на българската култура, е периодът, който обхваща края на IX и X в. По това време са станали две изключително важни събития: приемането на християнството и разпространението по българските земи на славянската писменост.

Основна причина за приемането на християнството се корени в променените обществено-икономически и политически условия през тази епоха. (поддържането на старите религии на славяните и на прабългарите поставя България в неравноправно положение спрямо съседните големи феодални държави по онова време – византийската и франкската, които били християнски).

Друга причина, е че при голямото териториално разширение на българската държава през този период на юг и югозапад били обхванати многочислени славянски маси, приели християнство от Византия още по времето, когато са били в нейните граници. Това засилва верските различия в ранносредновековна България и се налага създаването на религиозно единство. През онази епоха християнството е съдействало за премахването на разликите между нееднородните народности групи.

Заедно с обявяването на християнството за държавна религия в България започнали да нахлуват чужди влияния, главно византийски. Таво създава опасност нейната култура да стане оръдие на византийското проникване в страната. Като имал това в предвид, княз Борис I обявил славянският език за официален (защо именно славянският език става официален – защото на него говорела по-голямата част от населението на страната). Въвежда се славянско богослужение и се създава славянски книжовен живот. Бързото разпространение на славянската писменост и богослужение

в страната, от една страна - пресекли прякото влияние на византийската политика, а от друга – спомогнали за формирането на славянския облик на българската народност.

Политическата и религиозната история на България в края на 9. век били твърде сложни и наситени с драматични действия. В стремежа си към църковна самостоятелност княз Борис I водил гъвкава двойствена политика между двете световни християнски империи – Византия и Рим. Понеже ролята на църквата и на нейните институции била изключително важна за укрепване на политическите позиции на българската държава, още през първите години след приемането на християнството започнало оживено строителство на култови сгради по територията на цялата страна, но главно в столиците Плиска и Велики Преслав.

Основните тенденции в развитието на българската материална и духовна култура в края на 9. и през 10. век намерили най-пълно отражение в строителството на втората българска столица на държавата – Велики Преслав. Църквите и манастирите на Велики Преслав от този период сами по себе си изявяват образно и ясно настъпилния духовен подем в държавата, защото в тях във фокус се събират постиженията на архитектурата, пластиката, живописста, керамиката и други приложни изкуства.

Култовата архитектура на Велики Преслав очертава най-цялостно художествените постижения и техническите възможности на онова време. Тя разкрива планово-композиционните принципи и естетическите идеи на архитектурата от този период, търсенията на съвременни архитектурни теми, на рационални конструкции и икономически строителни реализации.

Проблемът за преславските кръстокуполни църкви е занимавал твърде голям брой учени, работещи в областта на българската средновековна архитектура като: Кр. Миятев – „Архитектурата в средновековна България“ (направен е опит за систематизиране на най-значителните български средновековни паметници въз основа на техните архитектурни особености); „История на българското изобразително изкуство“ (разделът за архитектурата на Първата българска държава е разработен от В. Иванова-Мавродинова с. 63-100; „Формиране на старобългарската култура“ от Ст. Ваклинов, където е отделено внимание на осемте преславски манастира. Специално изследване по проблемите на църквите и манастирите във Велики Преслав е правила и Нели Чанева-Дечевска.

1. ХРИСТИЯНСКИ БАЗИЛИКИ В БЪЛГАРИЯ

Базиликата в различните ѝ варианти и конструктивни форми е била широко разпространена в централните области на Балканския полуостров още през IV-V век. след VI век се говори за български вариант на базилика. Характерно е, че базиликата на Балканите се развива независимо от Константинопол. Трябва да отбележим, че в продължение на повече от три века преди покръстването на българите били строени различни видове базилики, които обслужвали местното християнско население. Така по нашите земи се е оформила една строителна традиция, която здраво държала на странните архитектурни типове и форми, която продължила да съществува чак до XV век. В Първото българско царство са характерни големите базилики, а по време на Второто българско царство – базиликите се скъсяват. По нашите земи е засвидетелствано присъствието на трите типа базилики:

- Базилики с дървен покрив;
- Засводена базилика (под влияние на малоазийските базилики);
- Базилика с купол.

Не получават популярност петкорабната базилика (Драгановац).

Класически тип базилика в столиците Плиска и Велики Преслав през IX-X век била трикорабната базилика. Този архитектурен тип (елинистичен тип базилика) се развил у нас по свой собствен път. За продължителното му задържане е от значение обстоятелството, че този архитектурен тип е по-лесен за конструктивно изпълнение (понеже е без купол), отколкото сложните куполни системи.

В Плиска и Велики Преслав са открити голям брой базилики с различни размери и план. Една от тях е Голямата базилика в Плиска. Тя е част от княз Борисовия манастир, който се е намирал на 1,5 км. североизточно от Вътрешния град, т. е. Във Външния град. Голямата базилика е запазена само в основи. Дълга е 99 м, висока 29.50 м. Състои се от атрий, нартекс(предверие), трикорабен наос(главна зала) с три абсиди. Средният кораб се е издигал над страничните. Атрият е правоъгълен двор, който има портици само на северната и на южната страна. На олтарната страна е имало една абсида, която е била петостенна. Голямата базилика в Плиска по своите размери е подобна на базиликата „Сан Пиетро” в Рим.

Базиликите във Велики Преслав са несъмнено едни от най-старите сгради в този център. Ранновизантийска базилика е открита на хълма Делидушка, а в близките и по-далечни околности на Стария град са открити няколко базилики от раннохристиянската епоха в България. (например базиликата на Гебеклисе е една от най-масивните постройките в Преслав).

Съществените различията на християнските храмове от времето на Второто българско царство (XII-XIV в.) се отнасят не толкова до плановете, колкото до размерите и обема, както и украсата им. Базиликата през Второто българско царство е все по-рядко срещана. (защо? Защото вече не са необходими големи просторни помещения, а малки аз малки групи от хора). Липсват белезите на същинската базилика като базиликално покритие и осветление, а сградите са силно скъсени. Вече през този период се говори за църкви с базиликален план. Такава напр. е „Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново; „Св. Стефан” в Несебър – носи белези на същинска базилика.

2. КРЪСТОВИДНИ И КРЪСТОКУПОЛНИ ЦЪРКВИ

А) Обща характеристика

Като архитектурен тип кръстокуполната църква се появява още през ранния период на християнската архитектура и се развива едновременно с куполната базилика. (Една от възможните линии на появата на кръстокуполната църква в самата Византия е по пътя на развитието на базиликата с купол.). Поставяне на купола върху квадратно пространство се установява още в асирийската и сасанидската архитектура, в иранските „храмове на огъня”, в жилищната архитектура на Армения и Грузия, в „Златната могила” в Керч и др. Първите църкви от типа на вписания кръст са познати от култовите паметници на архитектурата на Сирия, Мала Азия и Кавказ. В земите на днешна България не са намерени досега кръстокуполни църкви с вписан кръст от периода V-VI век. Образът на свободния кръст се среща обаче в църквите в Клисе кьой (дн. село Църквище до гр. Средногорие и в село Ботево, Видински окръг) ако възможност за снимка). През V-VI век кръстът се очертава във външния план на църковните паметници от много страни. На Запад това е Гала Пластиция в Равена, на Изток – анатолийските църкви, тези от Бинбир клисе, от Армения и др. Те се свързват едни с други чрезредица преходи, които установяваме в раннохристиянските държави. (

В кръстокуполната църква е изявен пространствено християнският символ – кръстът, станал догматична форма през цялото Средновековие: за Византия –

равнораменният гръци кръст; за романските земи – този с удължено западно рамо (латински кръст). Кръстът е изявен съвсем отчетливо в кръстовидните църкви (), а в тези с вписан кръст – по-сдържано(). Преславските кръстокуполни църкви имат специфичната архитектура на вписания кръст. В празните места между рамената на кръста този вариант на типа намира елегантната еластичност на равновесната си система. Всички части на храма се поддържат взаимно. С тази архитектурна концепция средновековните архитекти показват изкуство като прилагат за пръв път конструкции, при които действащите сили се унищожават помежду си. Така се създава сложния, по-целесъобразен и архитектурно по-изящен образ на сградите от новия църковен тип.

Като конструкция и вътрешнопространствено решение кръстокуполната църква е значително по-усъвършенствана от базиликалната. Архитектурното въздействие на първата е много по-изразително със степенуваните във височина обеми и пластично разработени фасади в сравнение с по-просторното архитектурно и по-непретенциозното декоративно оформяне на базиликалната сграда с нейните най-често монотонно действащи стени. (Всеки от своя опит може да сподели въздействието в базиликален храм напр. Св. Възнесение – Шумен и катедралният храм-паметник Ал. Невски в София).

Много важно е да се отбележи, че планово-обемните особености на кръстокуполната църква отговарят по-добре на изискванията на тогавашното общество неговото характерно диференциране. Кръстокуполният храм няма вече предназначението да събере много хора, както базиликата. Вместо това неговият план дава възможност да се изтъкне йерархията между богомолците. По време на литургията централното място в наоса на църквата (под купола) се заема от земния господар, поставен от Бога. Около него се нареждат членовете на семейството му, а зад тях – неговите приближени според тяхното обществено положение. Кръстокуполните църкви със своите архитектурни форми с по-малки размери, са за предпочитане съобразно намелените икономически възможности на раздробеното феодално общество.

Развитието на курта към отделните светии през X век и във връзка с това увеличаването на броя на църквите, посветени на различни патрони, е стимулирало изобщо създаването на архитектурните типове на по-малки храмове, измежду които най-красиви са били кръстокуполните църкви.

Подчертано изявеният купол на кръстовидната църква е играл роля не само на обединяващ композиционен елемент и вертикална ос на самата сграда, но и на организираща доминанта в силуета на създаващия се средновековен град. Освен това кръстокуполният храм е рожа на източнохристиянската църква, а Византия с упоритост е налагала официалния си църковен тип навсякъде, където е имала сфери на влияние. В противовес на римската папска власт, която е предпочитала базиликата като представителен храм, Византия се е стремяла да наложи в България кръстокуполния тип.

Б) кръстокуполни църкви във Велики Преслав

Разкритите до сега кръстокуполни църкви във Велики Преслав са разположени главно в източната и южната част на южния град и вън от него, на открити места с добра видимост към околността. () Някои от тях са принадлежали на манастири. В литературата се съобщава за осем манастирски ансамбъла. С изключение на манастира в местността Черешето и този на Кръглата църква, останалите манастирски църкви са били кръстокуполни. Макар и построени като самостоятелни

архитектурни обеми, църквите са действали не сами за себе си, а в съзвучие с архитектурното оформление и с мащаба на целия ансамбъл.

Необходимо е да се отбележи, че единствено т. нар. Долна църква, намираща се близо до вътрешната крепостна стена, прави изключение сред всички останали преславски кръстокуполни църкви с извънредно големите си размери, които дават основание да се предполага, че тя е имала внушителен обем и монументална архитектура. Поради тези и нейни качества може да се допусне, че Долната църква е била обществен храм, построен за нуждитена градското население, а не болярска църква.

Вътрешнопространственото изграждане на преславските кръстокуполни църкви ще бъде разгледано обобщително в светлината на техните архитектурни особености. В зависимост от сложността на архитектурното решение, от броя и вида на подкуполните подпори и от начина, по който е изградено олтарното пространство, се различават главно три основни групи:

А. Кръстокуполни църкви с четири свободни подпори и самостоятелно предапсидно пространство (църкви от цариградски тип, наричан още столичен или сложен);

Б. Кръстокуполни църкви с две свободни подпори, без самостоятелно предапсидно пространство, но с протезис и диаконион (така нареченият провинциален вариант);

В. кръстокуполни църкви с плътни междурамия, без предапсидно пространство.

Трябва да се посочи, че това разграничение фактически се отнася за архитектурната композиция, а не за литургическите особености. При църквите от първия тип (цариградския) планът се удължава, защото между източното рамо на кръста и апсидата е вмъкнато допълнително пространство, което и имало самостоятелно покритие, по-ниско от свода на кръстните рамена. Това е именно така наречено предапсидно пространство, характерно за цариградския тип. Олтарното решение дава най-съществената разлика между столичната и провинциалната кръстокуполна църква.

В случаите, когато апсидата е била долепена направо до източното рамо на кръста (т.е. липсва самостоятелно развито предапсидно пространство), литургичните действия са се извършвали в самото източно кръстно рамо. Храмовете от тази разновидност са от т. нар. съкратен или провинциален вариант.

При всички варианти на кръстокуполната църква обаче центърът на композицията е подкуполният квадрат, увековечен с купол.

От него към външните стени се развиват сводовете над рамената на кръста. Пространствата, които остават между рамената на кръста и стените на наоса, съставляват така наречените междурамия. Те са винаги по-ниски от кръстните рамена и са композиционно подчинени на централния купол. Западните междурамия могат да бъдат с правоъгълен или с квадратен план (според разстоянието между западните подкуполни подпори и разделителната линия между наоса и притвора). Междурамията с правоъгълен план са билипокривани с полуцилиндричен свод, ориентиран по надлъжната ос на сградата, а тези с квадратен план – с калота или с кръстат свод. Трябва да се отбележи, че провинциалната и по-специално гръцката архитектурна школа показват предпочитание повече към употребата на цилиндричен свод на междурамията.

Да разгледаме последователно всеки един от разграничените основни варианти на кръстокуполна църква във Велики Преслав, като посочим общите и специфичните особености на паметниците.

- Към четиристълбните кръстокуполни църкви с предапсидно пространство спадат: църквите № 1 и 2 в местността Аврадака, Църквата №1 в местността Бял бряг, църквата на Мостич, църквата на Дългата поляна и др.

Тези църкви предствалват завършен сложен вариант на типа с почти равни рамена на кръста и с четири сводобни междурамия. Поради развития си план и наличието на предапсидно пространство църквите са по-големи и наосите им – по-удължени. По размери те не се отличават много една от друга. Дължината им се мени средно от около 10 до 15 метра. Куполът се е носел от четири тънки колони, свързани чрез арки със стените и предолтарните стълбове. По този начин вътрешното пространство на наоса се е запазило единно. На изток църквите завършвали с три апсиди, широко отворени към наоса и обикновено отвън многостенни. Притворите са били едностранствени, в някои случаи снабдени с три входа – по един към западната, северната и южната страна. Четиристълбните кръстокуполни църкви имат близки архитектурни паралели преди всичко с редица църкви от Цариград. Първообразът на този сложен вариант идва безспорно от византийската столица. Трябва да се отбележи, че въпреки строгата канонична схема на цариградския тип споменатите паметници от тази група във Велики Преслав имат помежду си редица своеобразни отлики. Няма да се спирам в детайлите. Изобщо църквите от сложния вариант във Велики Преслав имат много повече общи черти помежду си, отколкото всяка от тях поотделно с която и да е от църквите в Цариград. Необходимо е да се отбележи, че всички споменати църкви са изградени само от камък, докато църквите под цариградско влияние се строени от тухли или имат смесен градеж (редове от камъни се сменят с редове от тухли). Местният художествен вкус наложил сред паметниците от този вариант и красивите извивки на полукръглите апсиди, както и неразчленените притвори.

- Към втората група, която предствалва провинциалният вариант на типа, спадат църква № 4 в местността Селище, църквата „Св. Пантелеймон” в Патлейския манастир, църква № 3 в местността Селище и в Бял бряг и др. При първите две църкви източните стълбове са съединени със стените на апсидата.

Кръстокуполната църква от Патлейна е интересна с това, че при нея куполът се носи не от свободни подпори, а от Г-образните части на междураменните стени, ограничаващи подкуполния квадрат. Получените по този начин подкуполни устои са дълговидно скосени отвътре, за да се увеличи диаметърът на купола. Това решение се среща много рядко (в манастирската църква край Варна, в местността Караачтеке и в църква в Македония, край Малкото преспанско езеро). Това е доказателство за едно оригинално конструктивно решение, което давало възможност на средновековните строители да издигнат по-големи куполи в сравнително малки църкви.

- Към третата група кръстокуполни църкви спадат малките църкви във Велики Преслав с вписан кръст и плътни междурамия, без предапсидно пространство. Това са църквите в местността Делидушка, Селище, Бял бряг

При тези църкви външното си покритие не се различават от предишните два варианта, но при тях в интериора липсват изобщо свободните подкуполни подпори. Куполът им се носи направо от плътната зидария на междурамията. Наосът има кръгста форма, като западното рамо на кръста е силно скъсено. Църквите се различават една от друга във вътрешното си пространство само по оформянето на източните стени (при някои те са плътни, а при други са оформени дълбоки олтарни ниши). Дължината на този тип църкви

не надхвърля 10 метра. Разглежданият трети основен вариант на преславските кръстокуполни църкви намира много паралели във всички източнохристиянски земи и особено в Гърция. Западното кръстно рамо обаче в сродните църкви от други страни е почти еднакво с останалите, докато при преславските църкви тази част е силно скосена.

В заключение може да се посочи, че първообразите на кръстокуполната църква идват отвън, църквите на Велики Преслав не следват готови образци, а търпят промени на местна почва. За тях е характерно използването и на архитектурни форми, типични за местния художествен вкус. Те бяха установени най-напред във Велики Преслав, а по-късно, усъвършенствани в църковните паметници на Втората българска държава.

Външен архитектурен облик на църквите

Вариантите и разновидностите на кръстокуполния план опраделят различията в обемното и фасадното решение на църквите. Най-характерен момент в архитектурния образ на църквите е проекцията на пространствения кръст. Той се отразява на всички фасади и най-вече в горните им части, където се проектират краищата на засводените кръстни рамена и на междурамията. Кръстът, символът на християнската религия, пронизва цялата сграда и се очертава в подреждането на обемните тела. За да се постигне този ефект, строителите понижавали покривните плоскости на междурамията и притвора; така рамената на кръста се извисявали над общата маса на всеобхватния квадрат. Като доминанта над така степенуваните обеми се издигал куполът, стъпил на висок барабан.

От изток се очертавали пластично многостенните или полукръгли апсиди, които изпъквали извън общото тяло на сградата. Западната фасада на църквите е представлявала в същност лицето на притвора. Неговото покритие е по-ниско от билото на кръста, но е започвало по-високо от едноскатните покриви на междурамията.

Специфичното оформление на преславските кръстокуполни църкви се извявало на всички фасади, но най-ясно - *на страничните*. Централно място в тях заемала голямата аркирана ниша, която съответствувала по ширина и височина на северното и респективно на южното кръстно рамо. Странично от нея са били разположени по една по-тясна и по-ниска ниша, които маркирали междурамията. Ширината на притвора също била извявена най-често чрез ниша.

Западната фасада на преславски църкви е решена по същия декоративен принцип, по който са решени страничните фасади. Има и паметници, чието западно лице е без пластично членине (Долната църква при вътрешната крепостна стена). Най-често външните стени на притвора са разчленени с три плоскодъбни ниши, завършващи с полукръгло очертание. В средната, която обикновено е най-широка, е била поставена вратата. Двете фланкиращи я ниши са били прорязани от прозорци или са оставяни слепи.

За разлика от страничните фасади обикновено нишите на западното лице не са били свързани с вътрешната конструкция. Те са чист декор и не отговарят на устройството на еднопространствения притвор. (напр. Църква №2 от Селище и на църквата в Делидушка). По-късни елементи на западната фасада са портиците и кулите към нея (църквата № 1 в Аврадака, църквата в Патлейна).

Източната фасада на преславските църкви се определяла от броя и формата на апсидите. Църквите от сложния цариградски вариант са имали източни фасади, оформени изцяло с три многостенни апсиди с неразчленени стени.

Източната фасада на цървите от съкратения кръстокуполен тип е билаоформена най-често седна апсида и гладките стени на източните междурамия.

По отношение на структурата на стените трябва да се изтъкне, че църквите от Велики Преслав са се различавали от цариградските. Последните са изградени или само от тухли, или от сменящи се редове от камъни и тухли, създаващи живописен ефект. Археологическите находки показват, че преславските църквиса били измазани не само отвътре, но и отвън с мазилка, скриваща грубата задария и използвания несолиден строителен материал. Такива данни не са известни обаче абсолютно за всички църкви. Това ни дава основание да допуснем, че фасадите на някои паметници, които са били градени по-грижливо и с по-добре обработен камък, може би не са били измазани, а са въздействали с вложения в тях материал.

За съжаление нито една от преславските църкви не е запазена в състояние, което да показва какво е било оформлението на най-горните ѝ фасадни части. Затова за тях и особено за вида на куполите може да се говори условно. Приемаме, че куполите на преславските църкви са били полусферични и поставени върху пандативи, както е при запазените паметници с вписан кръст от този период във Византия, а също и във всички църкви от 12. -14. век по нашите земи.

В заключение може да се каже, че фасадното разнообразие на преславските кръстокуполни църкви показва, че в нашите земи се развива голяма творческа дейност, създаваща паметници, които имат общи черти със строителството на храмове в близки и по-далечни християнско-византийски земи. В специфичните особености и отклонения от известното общо развитие на типа се установява местно развитие на формите.

Градеж и декоративно-художествено оформление.

Проучванията показват, че външните стени на всички преславски църкви са построени върху по-широки основи, обхващащи значително по-голяма площ, отколкото е отгоре застроена. Понякога субструкцията е формирана над терена ката цокъл. Характерен за градежа на преславските църкви е ломеният или плочест камък (ситнозърнест пясъчник). Той се използва както за облицовка в лицевите страни, така и за изпълване на вътрешността на стените. По-изключение по-представителните паметници са били строени от леко обработени варовикови блокове с правилна форма, споени с бял хоросан(напр. църквата на Мостич). Една особеност на преславските църкви е, че те са били измазани отвън с гладка варо-пясъчна мазилка. Намерените останки от олово и керемиди в изкопите на разкопаните паметници показват, че едни от църквите са били покрити с дебели оловни пластове, а други с керемиди. Разкритите при разкопките панти на врати, гвоздеи и др. говорят, че желязото като материал също е намирало широка употреба в строителството.

Специален интерес представлява изпълнението на каменната пластика, прилагана в преславските църковни градежи. За разлика от небрежния градеж на зидовете тя показва добре усвоена обработка на камъка за декоративни цели и развита каменоделска техника.

Първите ценни сведения за декоративната украса на преславските църкви получаваме от описането на българския книжовник Йоан Екзарх в неговото бележито съчинение „Шестоднев“. Археологическите проучвания потвърдиха това описание. Подовете са били покрити с мраморни, варовикови или тухлени плочи, поставени върху здрава хоросанова подложка. Плочите са разноцветни и образуват прекрасни цветни съчетания. Красива подова настилка е имала църква №2 в Аврадака. Тук архитектът е подредил плочките при подкуполния квадрат в концентрични кръгове, като е акцентирал по този начин на най-важния елемент на сградата. Освен за подове изящната рисувана керамика е била използвана и като облицовъчен материал по

стените и цоклите. Тя е покривала по-големи и по-малки пана, образувайки ризлични декоративни мотиви.

Икони от керамика са красели вътрешността на църквите(напр. патлейнската икона на св. Теодор). Многобройни релефни плочи, корнизи и други архитектурни елементи, изпълнени с разнообразни растителни мотиви и животински изображения, са красели вътрешните и външните части на църквите. Разкритите при арх. Разкопки в Преслав части от тела на колони, бази и капители са изработени от мрамор или от варовък. Най-често капителите имат форма на пресечени пирамиди и са украсени със стилизирани акантови и лозови листа. Особено изящни са мраморните капители от Преслав, чиято украса се състои от животински фигури(зайци, птици, грифони и др.), срещани още в страта местна художествена традиция, но интерпретирани тук оригинално. Най-широко използван е растителният орнамент(палмети, полупалмети, лозови листа и др.). Изобщо разнообразните мотиви, приложени в украсата на преславските капители, изненадват със своите оригинални съчетания, които показват жиненост и богато идейно-художествено съдържание. В Преслав са разкрити църкви, които са били украсени с декоративна скулптура и фигурална кръгова пластика, каквата се среща в църкви в Армения и Грузия. При разкопаването на църквата №1 и на манастирските сгради от местността Аврадака са били намерени глави на лъвица и на маймуна, скулптурирани в пълен релеф. Главите са били вградени в стените на църквата и са служели за украса.

В заключение може да се каже, че архитектурно-декоративните материали от Велики Преслав демонстрират добрия художествен вкус на средновековния български строител. Последният е комбинирал с вещина пластично-декоративните елементи, като изтъквал умело техните художествени възможности, свързвайки ги с утилитарните изисквания по отношение на постройките. Декоративната украса на преславските църкви сочи, че изкуството на Първата българска държава е било дял от съвременното културно развитие на епохата. Преславските творци са черпели вдъхновение както от местната строителна традиция, така и от близки и по-далечни културни центрове.

Кръстополните църкви, наричани още с вписан гръцки кръст, са най-разпространения тип архитектура във Византия и в България през XIII-XIV век. Имат за цел да пресъздадат чрез архитектурни форми символа на християнството – кръстът. Кръстополна е била и църквата „Св. Визнесения” в Патриаршията във Велико Търново. Към същия тип се отнасят и някои църкви на Трапезица. Понякога не само северното и южното, но и западното и източното рамо се свеждат до арки, оформящи подкуполния кръг на тамбура. Те минават под пиластрите – две двойки, разположени по северната и южната стена. Така се осъществява един вариант, който е много подходящ за конструкции с по-малки размери е неголям наос. За разлика от Първото българско царство, където инициативата за строителство била у монарха, то през 12. - 14. век централизираната държавна власт отслабнала, заедно с това и средствата, с които разполагал царя намалели. Променили се взаимоотношенията между владетел и феодали. Църковни сгради строяли вече не само по поръчка на царя, но и на приближените му знатни хора, висши църковни сановници. Но техните финансови възможности дали отражение върху архитектурата, която трябвало да удовлетворява едновременно вкуса на ктиторите и техните финансови възможности, така също и на художествените разбирания на архитекта. Сега не се дава превес на обширните и помпозни сгради, а на малките, с ограничени размери църкви, но затова пък със стройни пропорции и обеми. Мащабите се изменят. Обемът се изтегля във височина. Други принципи залягат в пространствената композиция. Извисяването на купола и поставянето на ударението на рамената на кръста по покривите, третирането на фасадите с декоративни елементи, избора на материала за градеж и начина на

изпълнение говорят за нов архитектурен стил и индивидуалност. Своеобразна промяна е кулата-камбанария, с островърхата арка, която е прилегла във фасадната композиция на гробницата, построена в църквата „Св. 40 мъченици“.

Българската архитектура от 12.-14. век е резултат на творчеството на местни майстори, които са обогатили византийската култура. Те са плод на творческия гений на българския народ, свързани със строителните традиции на Първото българско царство, резултат от претворяването на влиянията от общуването със съседите ни. Така българското присъствие в архитектурата на източно-православните балкански народи е повече от очевидно.

Манастирите през Първото и Второто българско царство - средища на църковно-просветен живот и разностранна книжовна и художествена дейност.

Развитието на църковната архитектура през първата половина и средата на X век и общите тенденции в духовния живот на България водели до основаването и разрастването на манастирски комплекси както в градските административни центрове на страна, така и извън тях. Дори в западните покрайнини св. Климент и св. Наум развиват голяма дейност в това направление. Вследствие на това са създадени манастирски селища.

Съществуват сериозни археологически данни за това, че още със създаването на първата базилика на мястото на езическия храм във Външния град на Плиска, бил изграден и манастир. В този манастир са били приети учениците на Кирил и Методий.

Писмени източници свидетелстват за изграждането на множество манастири още по времето на княз Борис I. Известни са редица манастири, издигнати в източните и западните краища на страната. Сведения за това черпим от житието на св. Климент Охридски, написано от Теофилакт и в житието на друг голям български просветител – Наум. (За едноименните манастири в Охрид).

Изграждането на манастири е важен дялот строителната програма на първите български християнски владетели. Особено активно тази програма е била осъществявана във втората българска столица на България – Велики Преслав. В една преписка на Тудор Доксов се говори за Златна църква при устието на р. Тича. По всяка вероятност в манастира към нея са превеждани и преписвани редица книги.

Разкритият каменен надгробен надпис от X в. на чъргубиля (висш военен служител и дипломат с наследствена титла при двора на цар Симеон и на цар Петър) Мостич свидетелства, че в местността Селище е съществувал друг богат манастир, в който е прекарал последните си години като монах споменатият знатен служител на цар Петър. В едно от ранните произведения на старобългарската литература - Беседа против богомилите на Презвитер Козма, определено се говори също за монаси и манастири. Писмени източници утвърждават, че дори отшелникът Иван Рилски по също време е бил основател на манастири в Осогово и Рила.

Най-много данни за манастирско строителство от периода на Първата българска държава получаваме от археологически разкопки. Археологическите проучвания в Североизточна България и главно в центровете Плиска, Велики Преслав и Мадара допълват значително картината на широко разгърнато култово строителство през епохата на Първата българска държава. Манастирски са преславските комплекси в местностите Аврадака, Вълкашина, Тузлалъка, Патлейна, Черешето, Под манастира, комплексът при Кръглата църква и този на чъргубиля Мостич в местността Селище - общо осем на брой.. Всички те са представлявали големи ансамбли, построени около църкви. Тяхната планова композиция и специфичното в архитектурните особености на

съставляващите ги сгради свидетелстват за манастирския им характер. Известно е, например, че църквата на всеки манастир е негов основен композиционен елемент, поради което тя заема централно място в двора като свободно стоящ архитектурен елемент. Останалите сгради са разположени по такъв начин, че оформят заедно с оградата затвореното пространство на манастирския двор.

Тази композиция се е запазила като традиционна за манастирския тип строителство дори до наши дни. За разлика от нея при светските комплексни църквата или не заема централно място в ансамбъла, или изобщо липсва. Напротив, жилището на светския владетел заема спрямо останалите постройки и обемно доминира над тях. Освен това общите помещения в манастирите (напр. трапезариите) имат по-специфични планове, различни от тези на помещенията в един светски феодален комплекс. Техните размери са значително по-големи, което съответства на изискването да събират ежедневно по-голям брой хора, т. е. всички членове на манастирското братство.

Специфични по своето устройство са и самите монашески килии, които обграждат манастирския комплекс откъм страните с благоприятно ослънчаване. Те се различават по своята архитектура от жилищните и стопанско-производствените помещения в светските комплекси главно по това, че са еднотипни и с еднакви размери. В отличие от тях помещенията в светските имения съобразно с конкретните жилищни или стопански нужди, които задоволяват, имат различна големина. По отношение на гробничните съоръжения в комплексите, смятани за манастирски, разкопаните погребения се оказват само на възрастни хора. Те са били извършвани в специални гробнични съоръжения, представляващи значителни по големина постройки-костници с изградени в тях камери и места за събиране на костите, т. е. налице е грижата за по-голям брой погребения, от каквите има нужда едно монашеско общежитие.

Манастирите на Велики Преслав са разпръснати на територията на така наречения външен град и недалеч извън него. Четири от тях се намират върху живописни хълмове по десния бряг на р. Тича в местностите Въкашина, Аврадака, Тузлалъка и Патлейна. Останалите четири са в очертаванията между двете крепостни стени.

Първата особеност, която изпъква при разглеждането на манастирите от Велики Преслав, се отнася за тяхното местонахождение. Те са групирани извън цитаделата на царската резиденция, но по-представителните от тях (манастирът на Кръглата църква и манастирът в месността под Зъбуите) са изградени близо до нея и визуално са свързани с дворците. Обстоятелството, че съзнателно не са търсени далечни и недостъпни, скрити от погледа места, осигуряващи усамотеност и самовглъбяване, показва стремеж не към средновековен аскетизъм и бягство от живота, а обратно, чувство на жизненост и търсене на връзка с обществения живот. Връзката на манастирите с обществения живот е тяхната важна характерна особеност. Първите християнски владетели насърчавали духовенството към широка народополезна ралигиозно-просветна дейност. При избора на място за манастир не са били пренебрегвани „светите места” и тези, където преди това са съществували по-стари солидни светски градежи. Близостта до воден източник е била също важно условие при избора на подходящи. Сградите са били изградени върху терен без предварителна подготовка и без отстраняване на съществуващите неудобства, т. е. плановата композиция на комплексите е била съобразявана с природните дадености. Изключение прави манастирът от Патлейна и този на Кръглата църква.

Необходимо е да се подчертае, че в някои от манастирските комплекси е била извършвана активна художествено-производствена дейност. Такива са манастирите в Тузлалъка и в Патлейна. Разкритите керамични работилници са с пещи за изпичане на

керамиката. Могат да се проследят етапите на рисуваното керамично производство въз основа на намерените находки. (смесване на суровината – глина; формуване и изрязване на плочките; нанасяне на рисунката и глазиране, след първоначално опалване). В манастира в местността Патлейна в работилниците са намерени складирани голям брой глазирани плочки и множество късове разтопено стъкло. Това дава основание да се предположи, че тук се е произвеждала и стъклена смалта за мозайка. Монасите от Патлейна, от Тузлаляка и Под манастира са се занимавали освен с духовните си задължения и с производителен труд.

Разгледана обобщено, плановата композиция на манастирите от Велики Преслав има форма на неправилен четириъгълник, който при по-голямата си част от запазените комплекси е ориентиран с дългите си страни в посока изток-запад.

- Манастирската църква, която е предназначена да приюти за молитва както монасите, така и гостите на манастира, е главна постройка, която дава израз на богатството и значението на комплекса. Затова тя е най-грижливо изградена и украсена манастирска сграда. Около нея се групират останалите съставни части на манастира. Жилищните и стопанските постройки имат подчинено положение спрямо нея, като образуват архитектурната ѝ рамка.
- Трапезацията е второто по архитектурна значимост помещение в манастирския ансамбъл. Тя е приземна и е най-близо разположена до църквата. Има правоъгълна форма. Архитектурната украса на манастирските трапезарии винаги е била по-богата от тази на другите помещения.
- Килиите на монасите са наредени верижно, което е най-целесъобразно и се е запазило по традиция от ранновизантийския период до наши дни. Килиите са били ориентирани на юг.
- Всеки манастир си има игуменарница, която има по-богат архитектурен план и по-големи жилищни удобства.
- Работилниците са в групи от две, три или повече верижно свързани клетки и са изградени в по-отдалечените спрямо църквата и главния манастирски вход части на комплекса.

Манастирите от Велики Преслав представляват ценен дял в областта на нашето архитектурно наследство. Те са най-добре оформените архитектурни комплекси с верижен план, съчетаващи елементи на монументалност и живописност. Тези манастири очертават наличните форми на композиционните схеми и главните насоки за развитие на по-късното манастирско строителство в Средновековна България.

По време на Второто българско царство манастирите са продължавали да бъдат средища на религиозно-духовен и книжовен живот. Вече не само градът е имал епископска църква, а всеки квартал е имал местна църква. В самите градове е имало манастири или метоси на големи манастири. Сведенията за строителство на манастири през Второто българско царство са оскъдни. От времето на Михаил-Асен е Батошевският манастир; цар Иван-Александър е издигнал укрепен манастир в Килифарево за Теодосий Търновски и е построил Драгалевския манастир.

Манастирите през Второто българско царство са по-малки по обем и излизат извън столичния център. В тях има вече и отшелници. Постепенно в манастирите започват да отмират някои от функциите им. Започва изолация (исихазъм)